

آفرینندگان فرهنگ و تمدن اسلام و بوم ایران / ۷

بیدل دهلوی

دکتر علی اکبر ولایتی

شرکت سهامی کتابهای جیبی
وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر
تهران، ۱۳۹۰

تهران، خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال،

صندوق پستی ۴۱۹۱ - ۱۱۳۶۵

شرکت سهامی کتابهای جیبی

وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر

www.amirkabir.net

عنوان کتاب: **بیدل دهلوی**

نویسنده: **دکتر علی اکبر ولایتی**

ناظر: **سجاد محمدی**

ویراستاران: **عرفان چوبینه بهروز - مریم مختاری فر**

طراح جلد: **شیدا اسماعیلی**

نوبت چاپ: **اول (۱۳۹۰)**

حروف متن: **کریم ۱۴ روی ۱۸**

چاپ، صحافی و لیثوگرافی: **چاپخانه سپهر، تهران:**

خطایان اینرسینا (بهارستان)، شماره ۱۰۰

شمارگان: **۳۰۰۰**

کاغذ تحریر سفید ۷۰ گرمی

بها: **۳۶۵۰۰ ریال**

همه حقوق محفوظ. هرگونه نسخه برداری اعم از فزائکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی یا جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در مجله درمستثنوی و مانند آنها) بدون مجوز کس از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

سرشناسه: ولایتی، علی اکبر، ۱۳۳۴ -

عنوان و نام پدیدآور: **بیدل دهلوی / علی اکبر ولایتی**

مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، کتابهای جیبی، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: ۳۶۴ ص.

فروست: آفرینندگان فرهنگ و تمدن اسلام و بوم ایران: ۷.

شابک: 978-964-303-333-0

وضعیت فهرست نویسی: **فیبا.**

یادداشت کتابخانه.

یادداشت کتابخانه.

موضوع: **بیدل دهلوی، عبدالقادر بن عبدالخالق، ۱۱۳۳-۱۰۵۴ ق. -- نقد و تفسیر.**

موضوع: **شعر فارسی - قرن ۱۲ ق. -- تاریخ و نقد**

رده بندی کنگره: ۱۳۹۰ ۹ ب ۸ و ۶۶۵۵/ PIR

رده بندی دیویی: ۱/۵ فا ۸

شماره کتابشناسی ملی: ۲۲۱۹۹۲۶

دربارهٔ مجموعه

قرن‌ها پیش از آن‌که اروپا و ممالک اروپایی کشور شوند، مسلمانان امت واحده و ایرانیان ملتی منسجم بودند. حکیم بزرگ ما، ابوالقاسم فردوسی، عمر خویش را بر سر عزت ایران گذاشت و دیگر حکیم سترگ، نظامی گنجوی، فرمود: «همه عالم تن است و ایران دل».

امت اسلامی مدت هزار سال مهد علم و تمدن و فرهنگ جهان، و ایران پرچمدار این نهضت بزرگ اسلامی بود.

تعداد بزرگان علم و ادب و فرهنگ و مدنیت خراسان و خوارزم و فرارود و بین‌النهرین و فارس و عراقین و آذربایجان

و قفقاز و مصر و مغرب اقصا و اندلس پس از اسلام، صدحا برابر فرهیختگان یونان و روم و اسکندریه و رها و نصیبین قبل از اسلام، و ابداعات و تولیدات علمی و فرهنگی آنها غیر قابل قیاس با یکدیگر بود.

در در سه قرن اخیر، هجوم فرهنگی، نظامی، سیاسی و اقتصادی استعمار موجب رخوت و عقب افتادگی جوامع مسلمان شد، ولی بیداری اسلامی قرن گذشته و معاصر، و خیزش اسلامی چند دهه اخیر موجب حرکت مسلمانان گردید.

تلاش های نخستین در جهت رهایی از سلطه نظامی و سیاسی و کسب آزادی و استقلال بود و اکنون زمان بیداری فرهنگی و احیای اعتماد به نفس اسلامی و ایرانی فرا رسیده است.

برای تحقق چنین حرکتی، از جمله اقدامات اساسی، معرفی و باز شناساندن بزرگان تاریخ تمدن اسلام و ایران، و باز تعریف ارزش های اعتقادی اسلامی و هویت ملی است. در این جهت مؤسسه انتشارات امیرکبیر پیشقدم شد و نخستین بار جناب حجت الاسلام دکتر سید مهدی خاموشی به این کمترین پیشنهاد تألیف یکصد و ده جلد تک نگاری در معرفی بزرگان تاریخ علم و فرهنگ اسلام و ایران را نمود که امید است به یاری خداوند تعالی و به برکت عدد نمادین ۱۱۰، که نشان از نام مبارک مولی الموالی حضرت امیر المؤمنین علی - علیه السلام - دارد، این مهم به انجام برسد.

خدای را سپاس گزارم که در این طریق از یاری بسیار
ارزشمند و حیاتی همراهانی چون دکتر محمدرضا شمس
اودکانی، فرید قاسملو، دکتر محمود مصدق، مصطفی ناظم‌نیا،
هومن عباسپور (سرور استار مجموعه) برخوردارم و افراد
پروانگیزه‌ای چون آقای احمد نثاری رئیس محترم، و دیگر
همکاران ایشان در مؤسسهٔ انتشارات امیرکبیر که با اخلاص و
شوق ما را همراهی می‌کنند.

دکتر علی‌اکبر ولایتی

فهرست

۱۳	 مقدمه
۱۹	 پیشگفتار
۲۱	 فصل اول: عصر بیدل
۲۱	 در آمد
۲۴	 ۱. سلاطین این دوران در هند
۲۴	 الف) اورنگ‌زیب (۱۰۶۹-۱۱۱۸ ق)
۲۹	 ب) بهادر شاه
۲۹	 ج) جهاندار شاه
۳۰	 د) فرخ‌سیر
۳۱	 هـ) محمد شاه
۳۳	 و) احمد شاه

۳۴	۲. نهضت‌های سیاسی و فکری و دینی این دوران
۳۸	۳. نظام آموزشی و اهمیت زبان و ادب فارسی در این دوران
۴۲	۴. مسائل زبان و ادب در این دوران
۴۴	۵. سبک هندی
۴۸	۶. ویژگی‌های دیگر ادب فارسی در این دوران
۵۳	۷. مسئله زبان در این دوران
۵۷	فصل دوم: زندگی بیدل
۶۵	فصل سوم: آثار بیدل
۸۳	فصل چهارم: شعر بیدل
۸۶	ترجیع‌بند
۸۶	قصاید
۸۹	قطعات
۹۱	رباعیات
۱۱۵	فصل پنجم: بیدل، شاعری غزل‌سرا
۱۱۹	فصل ششم: بیدل در برون مرزهای هند
۱۲۷	فصل هفتم: جوانب اندیشه‌های بیدل
۱۳۷	فصل هشتم: عُرس بیدل
۱۳۷	عُرس چیست؟
۱۳۸	تاریخچه عُرس بیدل در هند و افغانستان
۱۴۵	فصل نهم: کتاب‌شناسی اجمالی بیدل دهلوی
	در باره طبع کلیات کامل آثار بیدل دهلوی
۱۶۳	برای اولین بار در ایران:
۱۶۷	جلد اول (بخش اول): شامل غزلیات

جلد اول (بخش دوم): شامل غزلیات، نمایه مفاهیم،	
اصطلاحات و تعییرات.....	۱۶۸
جلد دوم: شامل ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، قصاید،	
قطعات، رباعیات و قطعات.....	۱۷۱
جلد سوم: شامل مثنوی‌های عرفان، طلسم حیرت،	
طور معرفت، محیط اعظم.....	۱۷۳
جلد چهارم: شامل چهار عنصر، رقعات، نکات.....	۱۷۴
فصل دهم: پیوسته.....	۲۰۳
چند نمونه از غزلیات بیدل.....	۲۰۳
نمونه‌هایی از قصاید بیدل.....	۲۰۸
منابع و مأخذ.....	۳۴۵
نمایه.....	۳۴۹

مقدمه

کمتر دو ملتی را می‌شناسیم که مانند ایران و هند تا به این حد، از نظر اعتقادی و فرهنگی، بر یکدیگر تأثیر متقابل گذاشته باشند.

بی‌تردید ریشه مشترک نژادی و زبانی از یک سو و قرب جوار جغرافیایی از سوی دیگر نقش پایه‌ای و اولیه در این فعل و انفعال انسانی و معنوی داشته است.

در عهد انوشیروان، به امر بزرگمهر، هیئتی از فرهیختگان به ریاست پیشاهنگ اطبای پارس، برزویه مروزی، برای سیر و سیاحتی فرهنگی به هند رفتند که رهاورد فکری - فرهنگی

این سفر آوردن پنجه تنتره یا کلبله و دمنه به ایران بود. نیز آورده‌اند که آن طبیب هوشمند و پای‌بند به اصول اخلاقی استادانی از حوزه پزشکی هند را به‌منظور تقویت کادر آموزشی دانشگاه جندی‌شاپور دعوت کرد و این دانشگاه با بهره‌بردن از دانش پزشکی ایرانی، یونانی، اسکندرانی، سریانی و هندی مکتبی را در پزشکی به وجود آورد که تا آن زمان بی‌نظیر بود و یکی از ارکان بزرگ طب اسلامی شد. بعد از ورود اسلام به ایران، کشور ما پل انتقال فرهنگ و معنویت اسلامی با شبه‌قاره شد و مردم هند اسلام و عرفان خود را مدیون عالمان و عارفان اسلامی - ایرانی‌اند.

نفوذ ادبیات فارسی به هند از قرون چهارم و پنجم هجری شروع شد و تا یک قرن اخیر ادامه داشت و در واقع، قریب یک‌هزار سال زبان فاخر ادبی - عرفانی شبه‌قاره زبان فارسی بود؛ چنان‌که حضرت خواجه‌شمس‌الدین محمد حافظ فرموده است:

شکرشکن شوند همه طوطیان هند
زین قند پارسی که به بنگاله می‌برند

و یا

به شعر حافظ شیراز می‌گویند و می‌رقصند
سیه‌چشمان کشمیری و ترکان سمرقندی

خواجه معین‌الدین چشتی، که از مشایخ سلسله چشتیه به پیشوایی ابراهیم ادهم بود، از چشت هرات به هند رفت و باب بزرگی از عرفان اسلامی را در هند گشود و علی بن عثمان هجویری، عارف قرن پنجم، صاحب کتاب بزرگ کشف‌المحجوب، که با سه واسطه پیرو طریقت جنید بغدادی بود، پیام عرفان اسلامی ایران را به هند برد.

محمد بابی، که در جنگ با ازبکان از ماورا، النهر گریخته بود، به هند آمد و سلسله گورکانیان هند را تأسیس کرد و با خود میراث عظیم فرهنگی سمرقند و هرات عهد تیموری را به هند برد و بر غنای فرهنگ اسلامی - ایرانی آن مرز و بوم افزود. زبان فارسی زبان رسمی حکومت شد و به تدریج از آمیختگی زبان فارسی و سنسکریت زبان اردو سر برآورد که رفته رفته زبان محاوره‌ای و سرانجام زبان اصلی مسلمانان هند شد و امروز زبان رسمی پاکستان و یکی از محورهای اساسی هویت مسلمانان شبه قاره است. اگر با توطئه کمپانی هند شرقی انگلیس، زبان فارسی موقعیت قبلی خود را از دست داده، ولی ولیده خویش، زبان اردو، را بر جای گذاشته که یکی از دو رکن شناسنامه مسلمانان هند است.

زمینه مساعدی که گورکانیان فراهم کرده بودند از یک سو

و تشکیل سلسله صفویه در ایران از سوی دیگر موجب شد که فرهنگ و تمدن احیاء شده ایران عصر صفوی به کمک پادشاهان تیموری بیاید و سرزمین پر نعمت هند بیش از گذشته مرکز جذب اهل ادب و عرفان شود. چنان که فیلسوف و عارف بزرگ عصر صفوی، ملا عبدالرزاق لاهیجی (فیاض)، در ترسیم شرایط آن روز ایران و هند چنین می گوید:

حَبِّ نَذا هِنْد كَعْبَةُ آمَالِ
خَاصَّة یَارَانِ عَافِیَت جَو را
هَر كِه شَدِ مُسْتَطِیعِ عِلْم و هِنر
رَفْتَنِ هِنْدِ وَاجِبِ اسْتِ او را

میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی از بزرگان سبک هندی است. شاعر توانای پارسی گوی، که اجدادش از بخارای شریف بودند، در میان صدها نفر از بزرگان ادب و هنر پارسی و فرهنگ و عرفان ایرانی - اسلامی چون خورشیدی می درخشد. پدرش، عبدالخالق، نام او را به تیمن و تبرک از شیخ عبدالقادر گیلانی، پیشوای طریقت قادریه، بر وی نهاده است.

به همان اندازه که قدر بیدل در ایران ناشناخته است در شبه قاره هند و افغانستان و صفحات ماوراءالنهر (تاجیکستان و ازبکستان) سرشناس و درخور توجه است.

اگر دیوان خواجه حافظ شیرازی در خانه هر ایرانی یافت می‌شود و به آن تفأل می‌زنند و تمسک می‌جویند و به هر مناسبتی حافظ‌خوانی دارند، در هند و سند و افغانستان و تاجیکستان و سمرقند و بخارا و بدخشان و فرغانه و کاشغر تکیه گاه معنوی و عرفانی‌شان دیوان میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی است و گویا بخش شب‌های سرد زمستانی‌شان بیدل‌خوانی است.

پیشگفتار

مباش غافل از انداز شعر بیدل ما
شنیدنی ست نوایی که کم نواخته‌اند

از سال‌ها پیش، عبدالقادر بیدل دهلوی در ایران ما ناشناخته و مهجور مانده است که عامل را اسبابی چون ظهور نهضت بازگشت، زندگی و پرورش در خارج از این سرزمین، پیچیدگی اشعار و... باید دانست که حتی این عوامل، سبب حذف و ناشناخته شدن کثیری از شعرای سبک هندی نیز شده است، اما این اواخر بازگشت دوباره به سبک هندی را باید مدیون نیمایوشیج بود، که با سبک خود توانست از ۵۰ سال

قبل، سبک هندی را نیز مورد توجه ایرانیان قرار دهد و آن‌گاه ایرانیان نیز چون همسایگان شرقی‌شان بیدل را به خود نسبت دهند و این ادعا را که شاعری است ایرانی و صاحب سبک هندی، که در سرزمین هند می‌زیسته، دوام بخشند؛ در این میان کوشش ادیب و شعرائی چند، که شعله بیدل را فروزان‌تر نمودند، نباید از دیده پنهان داشت، اما حسرت را که بسیار دیر جنیده‌اند، چرا که آن سال‌هایی که شعر بیدل ورد سحرگاه فارسی‌زبانان خارج از ایران بود، ما حتی در حد یک شاعر متوسط هم باورش نداشتیم؛ با این همه، زمان ثابت کرد که حضور بیدل، جدی‌تر از این‌هاست. هرچند واقف بر آنیم که بیدل شاعری نیست که بتوان در یک جلد کتاب یا یک گزیده شعر خلاصه‌اش کرد، لکن نباید از نظر انداخت که کتاب شاعر آینده‌ها بود که بیدل را دیگر بار در این سرزمین زنده کرد.

بیدل، به سخن هلاک کردی ما را
از صفحه هوش پاک کردی ما را
در انجمن حضور آخر چه نواست؟
ای ساز عدم، تو خاک کردی ما را!!